

УДК 82-97:22

Лановик З.Б., докторант кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Жанр Євангелії на перехресті юдейської та еллінської культур

У статті заторкуються проблеми жанрового аналізу в біблійній герменевтиці. Авторка подає короткий огляд багатопшарової структури Біблії та аналізує Євангелію як особливий жанр біблійних текстів у контексті Новозавітної парадигми. Основна увага приділена феномену культурної взаємодії Євангелій, особливо синтезу юдейських та грецьких елементів. Вказуючи на основні риси Сакральних Текстів, вона демонструє їхню відмінність від художньої літератури чи історіографії, підкреслює важливість релігійного і культурного контексту в жанровому вивченні Біблії.

Genre of Gospel at the crossroads of Judaism and Greek Cultures In the article the problems of genre analysis in Bible Hermeneutics are concerned. Author gives brief outlook on multileveled structure of the Bible. The Gospel as specific genre of biblical texts in the content of New Testament paradigm is analyzed. The main attention is paid to the phenomenon of cultural interchange of the Gospels, in particular the synthesis of Judaism and Greek elements. Pointing the main features of Sacred Texts the paper demonstrates their differences from the fiction or historiography, and underlines the importance of religion and cultural context of genre studies of the Bible.

У плані творення та функціонування Біблія є унікальною книгою, яку писали біля 40 авторів упродовж 1600 років (від Мойсея, який жив близько 1500 р. до Р.Х., до авторів книг Нового Завіту, які писали у рамках 1 ст. по Р.Х.) у трьох частинах світу (Азії, Африці, Європі), трьома мовами (давньоєврейською, арамейською і грецькою койне). Тому вона творить багатаспектне поле зіткнень різних філософсько-смилових шарів, а процес її інтерпретації не зводиться лише до мовних та образних особливостей, а передбачає вирішення складних світоглядних (специфіка орієнтального мислення та його зіткнення з раціональним європейським), культурно-історичних (тут стикаються риси шумеро-акадської, симітсько-єврейської, вавилонської, фінікійської, єгипетської, грецької, римської та ін. культур різних історичних епох, отже, цілого ряду історичних практик, не завжди у їх хронологічній послідовності), суспільних (державний устрій, судочинство), релігійних та ін. проблем.

Якщо окреслити коло галузей, що вивчають текст, дослідження біблійних книг здійснюється у площинах текстології, етнолінгвістики, лінгвостилістики, перекладознавства, семантики, семіотики, герменевтики та ін. Навіть якщо звести дослідження мови Біблії до суто лінгвістичних, виникає ряд проблем: три оригінальні мови Біблії належать до різних етнічних мовних груп, відповідно – відрізняються художньо-образною структурою, мовно-

виражальними засобами, більше того – на сьогодні усі вони є мертвими.

Коли ми говоримо про ключові концепти культури в Біблії, на перший план виступає дихотомія Схід – Захід, яка концептуально відображається передовсім у структурі Старий Заповіт – Новий Заповіт і закладена у їх мовних кодах. Як відомо, основна мова Старого Заповіту – єврейська (давньоєврейська), а також частина текстів (книги після Вавилонського полону) написана арамейською (давньоосирійською) мовою. Ці дві мови належать до симітської сім'ї, є аналітичними і відзначаються особливою образністю і метафоричністю. Новий Заповіт написаний грецькою мовою, яка є синтетичною, інтелектуальною, мовою філософії. Також у сучасних дослідженнях все частіше простежується думка про доцільність розглядати Новий Заповіт у системі двох мовних координат – окрім грецької долучається латинська мова (з огляду на те, що вона була пануюча у Римській імперії у час написання Нового Заповіту, а тому новозавітні тексти наповнені латинізмами, особливо що стосується військово-політичної лексики у Палестині часів правління Іродів). Ці дві мови належать до індоєвропейської групи і є раціональними мовами античної філософії.

Отже, у Біблії поєднані дві основні універсальні світоглядні системи – орієнтальна та західна у їх чітко вираженому дуалізмі *intuitio/ratio*, *ірраціональність/раціональність*, *почуття/мислення*, відповідно – мова серця/мова розуму.

Однак це поєднання жодним чином не сприймається як протиставлення, а навпаки – як взаємодоповнення. “Як і сам Захід, Схід – це ідея, що має історію і традицію думки, свою образність та лексику, які надають йому реальності та присутності на Заході і для Заходу. Таким чином ці дві географічні сутності підтримують і, до певної міри, віддзеркалюють одна одну” [5; 15]. Тут ми маємо справу не з географічними сутностями, а із способами мислення, світоглядами, “образами світу” (Г.Гачев).

Окреслюючи національні образи світу, Г.Гачев у своєму дослідженні осмислює відмінності національних культур як не випадкове, а органічне явище, зумовлене глибокими матеріальними і духовними причинами. З-поміж цих причин чітко виділяється три основні: 1) природа (Космос), в яку поміщений народ; 2) душа народу (Психея); 3) логіка його розуму (Логос). Національний склад мислення, на думку дослідника, матеріально закріплений у словесності народу. При передачі тої чи іншої ідеї чи художнього твору в цілому неминуче буде відбуватись деформація. В даному випадку, за словами Г.Гачева, “...відбувається, так би мовити, інтерференція, накладання національних образів світу” [2, 53]. Дослідник вважає, що “при зіткненні мов виражається найбільш гостро зіткнення способів життя і матеріальних, і духовних культур” [2, 36]. Це зіткнення відбувається не просто в житті, а на рівні свідомості, осмислення життя. У Біблії ми можемо розглядати велику кількість національних образів світу, оскільки в ній порушується проблема націєтворення та співіснування більшості відомих на той час народів. Не можна оминати увагою і явища складного нашарування культурно-історичних практик (М.Фуко) – біблійні тексти творилися не лише на різних етнічних територіях, але й у різні історичні епохи, що позначалося і на їх мові, й на етнокультурному осмисленні явищ буття. Тобто навіть без зовнішнього втручання чи виходу поза межі Біблії у ній реалізується діалог (за М.Бахтінін) між кількома десятками етнокультурних систем.

Окрім цього, кут зору, під яким ми розглядаємо біблійні тексти, заломлюється також крізь призму того факту, що в більшості Біблія сприймається людьми через посередництво її перекладів національними мовами, а відтак шляхом трансформації і адаптації її мовленнєвих структур у національне лінгвокультурне середовище, тобто в іншомовних варіантах відбувається нашарування іншомовних систем мислення, образи “пересіюються” крізь сито іншомовної лексико-семантичної структури та ін. Художній переклад стає діалогом світоглядів, систем світу, трансформацією думки з одного національного поля в інше. Г.Гачев називає цей процес роботою “думками-образами”, яка є особливим видом

духовної діяльності, де поєднується розум і уява, логіка і здатність до художнього мислення. І при цьому “кожна думка тут — не однозначна теза, а багатозначний образ, що свій смисл має лише в контексті” [2; 178].

Переходячи до аналізу жанрової парадигми Нового Заповіту, передусім слід наголосити, що проблема жанру не була другорядною для його авторів і редакторів. Це підтверджує структура другої частини Біблії: вона укладена симетрично до першої саме за жанровою ознакою. Розміщення книг Нового Заповіту повторює жанрову послідовність єврейського Канону. Цей факт вагомий для інтерпретації жанрових особливостей книг Нового Заповіту. Він вказує на певний зв'язок між жанрами Старого і Нового Заповітів, що вимагає від інтерпретатора залучення компаративних процедур для аналізу Біблії. З іншого боку, як відомо, Новий Заповіт писався в інших культурно-історичних умовах, ніж Старий, іншою мовою з іншою доктринальною метою. Це не могло не позначитися на формальних чинниках організації тексту, зокрема, що стосується впливу еллінської культурної традиції на стиль і манеру викладу матеріалу і т.п. Тому аналіз біблійних жанрових форм вимагає співвіднесення текстів з грецькою філософсько-літературною традицією, а загалом – виявлення співвідношення грецьких і єврейських компонентів у Новозавітному Каноні.

Першим специфічним жанром Нового Заповіту є Євангелія – гр.εὐαγγέλιον (evangelion – буквально “добра новина”). Євангелії, котрі відкривають новий звід, відіграють роль Закону: вчення Христа стає “новим Законом” благодаті Божої, що є втіленням і виконанням старого Сінайського Закону і закладає основи морально-релігійного життя християн. Водночас, як і в Торі, Закон у Євангеліях поєднується з історичними наративами, описами того, як цей Закон був встановлений і почав функціонувати, поширюючись на нові території. До сьогодні ведеться дискусія щодо специфіки і походження цього жанру, але нема одностайності в окресленні його природи. Труднощі полягають у подібності до багатьох жанрів при значній відмінності від кожного з них. В єврейській традиції побутовув жанр усного повідомлення “БЕСОРА” – добра, радісна новина чи повідомлення про перемогу війська на війні, про сходження на престол нового царя, про початок Ювілейного року і т.п. Вказівки на цей жанр є в Старому Заповіті.

Ісус, проповідуючи, наголошував, що “вбогим звіщається Добра Новина” (evangelion – Мт. 11:5), бо “Дух Господній... Мене помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим, Послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених, щоб проповідувати рік Господнього змишування” (Лк. 4:18). Звідси очевидно, що Єван-

гелія спочатку передбачала жанр усної проповіді, яку перейняли апостоли в усній формі. Тому теорія школи “історії форм” про існування усного передання має сенс і знаходить підтвердження в Біблії. Лише згодом на основі усної традиції були створені письмові тексти Євангелій. Їх було значно більше, ніж канонізованих, але тільки чотири були визнані як автентичні і вже з I ст. існують документи, котрі підтверджують дискусію щодо канонізації Євангелій, які показують, за якими принципами створювався канон.

Окрім того, в Ізраїлі існував жанр “Діань” (євр. *מאסע*), який використаний і в Старому Заповіті в оповідях про діяння пророків чи інших святих Божих мужів. Цей жанр був типом біографічної прози з певними особливостями, зокрема, наголосом на Божих чудах і прояхах у житті праведників (наприклад, описи про чуда Іллі, Єлисея та інших пророків в історичних книгах Старого Заповіту). В грецькій культурі також існував жанр біографії у трьох жанрових різновидах: 1) меморат – біографія-спогад про великого вчителя, написана його учнем (прикладом такого тексту є “*Memorabilia*” Ксенофона); 2) життя – більш загальна біографія великої людини, написана очевидцем чи сучасником (“Життя Аполонія Тіанського” Філострата; “Життя Сократа” Платона); 3) аретологія (гр. *aretologia* від *αρετη* – доблесть) – сказання про подвиги праведника (приклади є у Філона Александрійського). Очевидно, усі ці жанрові утворення могли впливати на авторів Євангелій, проте не доведено, наскільки справді ці впливи чинні в Євангеліях.

Безперечно, Євангелії близькі до існуючих біографічних жанрів, оскільки описують життя Ісуса Христа. Однак вони відрізняються від усіх них складним поєднанням оповіді з елементами законодавчих текстів (відомих зі Старого Заповіту): основний акцент робиться не на фактах біографії, а на доктрині. Використання авторами юдейської техніки і стилю письма також віддає тексти від грецької традиції. Значні інтертекстуальні зіткнення з єврейською Біблією вимагають розгляду Євангелій як первинної месіанської інтерпретації Тори і Канону стосовно Христа. Іншими словами, в них реалізовано завдання по-новому прокоментувати Старий Канон з позицій часу здійснення пророцтва. Ймовірно ланкою гармонізації Старого і Нового Заповітів було Кумранське вчення, де на основі Пешеру тлумачилося виконання месіанських пророцтв. Але й переважаючий в Євангеліях Мідраш по-новому актуалізував старозавітні оповіді, наближаючи їх до тогочасного життя. Звичка такого типу інтерпретації вироблялася віками, тому не спричиняла труднощів для обізнаних читачів.

Для розуміння жанрової природи Новозавітних текстів важливо розуміти і культурно-історичну ситуацію, в якій вони виникли, та

ймовірну аудиторію читачів. Швидко поширюючись, християнство у своїй проповіді зверталося до чотирьох основних категорій людей. Автори Євангелій передусім апелювали до юдеїв, у лоні яких виникло християнство, але яким важко було зрозуміти, як його положення співвідносяться з їхнім Законом. На той час юдейство було дуже неоднорідним, оскільки, окрім жителів Ханаану, існувала численна еллінізована діаспора, розкидана по всьому Близькому Сході. Значно більша аудиторія апостолів була серед язичницьких народів Малої Азії, які після завоювань Олександра Македонського жили в умовах культурно-релігійного еkleктизму, пов'язаного з еллінізацією Сходу. Окремими групами виділялися освічені читачі з середовища грецьких шкіл філософії та етики, а також римська владна верхівка, яка зацікавилася подіями в Єрусалимі за час прокуратурства Платона і їх наступним розгортанням.

Читацька аудиторія ставала визначальним чинником особливостей Євангелій. По-перше, йдеться про мову: написані грецькою койне, вони були орієнтовані на широку аудиторію, хоча деякі стильові особливості вказують на єврейські мовні компоненти (напр., синтаксична симетрія, синонімічні повтори дієслів і т.п.). Як доводять дослідження, мова Євангелій не є художньо-літературною. Навіть використання койне, а не літературної мови є доказом відмінності у функціональному призначенні євангельських текстів від літературних. Естетична функція відходить на задній план, основною є релігійно-доктринальна, інтерпретативна функція. Євангелії покликані пояснювати читачам суть Христової доктрини у світлі його біографії. Вказівки на гіпотетичного читача в Євангеліях прояснюють деякі особливості цих текстів. Цікавим є їх жанровий аналіз з точки зору можливої рецепції людьми, до яких вони були звернені.

Євангелія від Матвія звернена до юдеїв: численні апеляції до положень Закону, значні цитування єврейського Канону, а також алюзії, інтертекстуальні зіткнення без пояснення специфіки юдейських компонентів вказують на те, що автор орієнтувався на аудиторію, якій ці реалії були відомі. Однак слова арамейською мовою (Еммануїл, Голгофа) пояснюються – це спонукає робити висновок, що автор звертався і до юдеїв у розсіянні чи, як називає їх Біблія, “огречених юдеїв”, які вже втратили свою мову, але дотримувалися Закону і знали його приписи. Навіть існує припущення, що, можливо, відомий на сьогодні варіант є перекладом Євангелії від Матвія, написаної арамейською мовою. Матвій найбільше приділяє уваги співвіднесенню християнства і юдаїзму, наголошуючи, що Ісус прийшов не скасувати Закон, а виконати його (Мт. 5:17), він подає розлогі коментарі щодо месіанства Христа, переконуючи юдеїв, що Ісус

– обіцяний століттями Месія. Водночас він наголошує на елементах єврейської історії, зокрема детально описує знищення Іродом немовлят (Мт. 2:16-18), окрім грецьких історичних осіб називає єврейські постаті (Кайяфа, Йосип Ари-матейський).

Автор другої Євангелії Марко, як було зафіксовано в ранній апологетиці, був молодим левитом з Єрусалиму, двоюрідним братом Йосипа Варнави (Кол. 4:10). Він супроводжував Варнаву і Павла у першій месіонерській подорожі (Дії 13:5). Пізніше він був перекладачем Петра. Традиційно вважається, що свою Євангелію він писав на основі спогадів Петра, бо сам не був очевидцем обставин життя Христа. Саме цей факт, на думку дослідників, призвів до порушення хронології викладу подій (вони записані в такій послідовності, в якій оповідав Петро). Бесіди Петра як джерело Євангелії Марка називають усі ранні апологети (в тому числі Климент Александрийський і Євсеній Кесарійський). В Євангелії деталізуються епізоди, які могли бути відомі тільки очевидцям.

Багато дослідників ототожнюють автора другої Євангелії з образом юнака, описаним у її 14 розділі (Мк.14:51-52), вважаючи його сином власника дому, в горниці якого апостоли зібралися на Тасмну Вечерю. Цей образ є епізодичним і не має якогось значення для розгортання сюжету оповіді (якби цього епізоду не було взагалі, це б жодним чином не вплинуло на суть тексту). Вважається, що це – особисті спогади автора. Якщо це так, то Марко – єдиний очевидець сцени в Гетсиманському саду і останніх годин життя Ісуса Христа, і саме йому завдячують наступні покоління, що ці події стали відомі світові. З сучасних дослідників найдетальніше цю гіпотезу розробляє Ф.Кермоуд у монографії, присвяченій наративній структурі Євангелії від Марка [6].

Марко писав Євангелію для християн-неєвреїв: він уникає арамеїзмів, усі вислови Христа перекладає грецькою мовою, а деякі грецькі терміни – латинською (Мк. 12:42; 15:16). Наявність латинізмів (еквіваленти яких були в грецькій мові) вказують на римську аудиторію читачів. Це підтверджує і стиль, позбавлений абстрактних тверджень і літературної складності (прийнятний для простої людини з практичним римським складом мислення). Він майже уникає згадки про юдейські звичаї і закони, але зрідка згадує їх, подає детальні тлумачення реалій, які були відомі юдеям. Марко також оминає тему юдейських компонентів у житті Христа. Євангелія дуже стисла. Дослідники вказують на імпресіоністичний характер Євангелії: розвиток дії будується на різкій зміні подій і місць служіння Христа. Стосовно цього тексту також існує гіпотеза його перекладного характеру, зокрема, що Марко записував спогади Петра арамейською мовою, а потім їх перекладав сам, або пізніше їх переклав хтось інший.

Лука – єдиний неєврейський автор Нового Заповіту. Тому його Євангелія найбільш “грецька” за духом і стилем оповіді, як і друга його книга – Дії Апостолів. Лука був лікарем за фахом, отже мав необхідну освіту для створення такого тексту. Його текст відрізняється від інших вишуканим стилем, вправною мовою і спорідненістю зі зразками грецької культури. Пролог до Євангелії вказує, що вона написана для Теофіла за аналогією до грецьких текстів, написаних для патрона. У ньому автор вказує свої ім'я і ціль написання книги, наголошує, що сам достеменно вивчив усі факти і буде дотримуватися хронології і точності викладу (Лк. 1:1-4). Його Євангелія найбільше відзначається використанням історичного методу, хронологічністю і чіткою послідовністю, в ній заторкуються історичні події і постаті. Він демонструє ерудицію, обізнаність в історії, культурі і політиці. У тексті наполягається на невинності римських правителів у страті Ісуса Христа – уся вина покладена на юдейських релігійних літерів.

Подібні елементи наявні й у Книзі Дій Апостолів, яку можна вважати другим томом до Євангелії від Луки, її своєрідним продовженням. Автор зазначає, що Фест і Агріппа відмовилися визнавати Павла винним (Дії 25:25), говорячи про місіонерські подорожі Павла, заторкує релігійні культури і філософські вчення у містах його проповіді (Афінах, Ефесі). Дії як історіографія ранньої церкви наголошують на ролі християнства у греко-римському суспільстві: юдейська доктрина послідовно трансформується у світову релігію. Лука в певному сенсі є політиком I століття, причетним до правлячої верхівки. Тому в своїх текстах він згадує проконсулів Кіпру і Палестини (Дії 13:12; 24:24), царя Агріппу і його сестру (Дії 25:22-23), наголошує, що Павло – грецькомовний юдеї з сіцилійським громадянством та ін. Як записано в Книзі, він був сподвижником апостола Павла, якого супроводжував у місіонерських подорожах. Тому тут з'являються автобіографічні елементи, часто оповідь ведеться від першої особи, значить, автор писав про події, очевидцем яких був сам.

Лука пише безпристрасно з позиції космополіта, уникає єврейських алюзій – у нього нема жодних натяків на власне ставлення до описуваних ним подій. Крім того, він найбільш “феміністичний” з усіх євангелістів, бо в його книзі 43 рази говориться про жінок, він розгортає образи Марії, Єлизавети, пророчиці Анни (Лк. 2:36-38), мовить про жінок, які супроводжували Христа разом з апостолами (8:2-3), про жінок, котрі оплакували Христа (23:27-28), були біля хреста і біля гробу (23:55-56; 24:1-11). Попри історичну точність, Лука виявляє себе психологом: він найкраще з усіх євангелістів відтворює атмосферу народження Ісуса, атмосферу спілкування апостолів з Учителем, показовою є описана історія розмови Ісуса з

учнями дорогою в Еммаус. Він вводить в оповідь не історичні особи, а персонажі простих людей, які не згадуються в інших Євангеліях (Захарія з дружиною Єлисаветою, Симеон, Анна, Закхей, Клеопа). Кожен з них – яскравий психологічний образ. Психологізмом пройняті й переказані ним притчі – “Про блудного сина” (15:11-32), “Про доброго самарянина” (10:30-37), “Про несправедливого управителя” (16:1-10), “Про митника і фарисея” (18:9-14). Автор третьої Євангелії надає перевагу психологічним, а не алегоричним притчам (до яких схильний Матвій). Він, безперечно, був високо освіченою людиною, обізнаною з грецькою літературою і філософією, мав письменницький талант. Лука найбільше вдається до риторичних фігур, прийомів побудови оповіді. Тому його Євангелія найбільш “літературна”, вирізняється вишуканим стилем, а також введенням в оповідь поетичних текстів.

Три вказані Євангелії названо “синоптичними”, оскільки вони позначені спільним поглядом на описані події. Євангелія від Івана відрізняється від них за стилем і манерою оповіді. У ній немає притч, натомість розгорнуті описи чуд, здійснених Христом (сім з них більше ніде не описані, крім Івана). Автор, як ніхто інший, підкреслює Божественність Христа. Водночас він зазначає, що текст, написаний “улюбленим учнем Христа”, видає власну причетність до описуваних подій. Тому ця Євангелія пройнята драматизмом. У ній найбільше відтворено протистояння між Ісусом і релігійною верхівкою юдаїзму. Як очевидець, Іван найбільше вдається до відтворення розлогих дискусій, передає пряму мову Христа, пише про нього як про свого Вчителя. Психологізм Івана будується на створенні образу Христа як Людини зі своїм характером. Будучи “єдиним з Отцем”, Він – “Син Людський”, що втомлюється (4:6), відчуває спрагу (4:7), буває стурбованим (12:27), відчуває особливу любов до друзів (13:1). Іван наголошує на особливих стосунках Христа з Никодимом, на особливому ставленні до сім’ї Лазаря, Марії і Марти, на прояві великої приязні до апостолів Петра, Якова та Івана.

Відмінність стилю мислення Івана (яку багато секулярних дослідників пояснювали впливом грецької філософії), як виявилось при дослі-

дженні Кумранських рукописів, є виявом спорідненості автора несиноптичної Євангелії з кумранською общиною. Цю проблему детально досліджує А.Мень, вказуючи, що Іван Христитель і ряд апостолів могли бути причетними до діяльності есеїв [4]. Звідси – особлива притчевість, алегоризм і месіанський акцент, а також певний релігійний містицизм. Усі Євангелії, написані різними авторами з різним соціальним походженням для різної читацької аудиторії, але виявляють єдність у викладі основних подій Ісуса Христа та в тлумаченні християнської доктрини. Всі наголошують, що основна мета їхньої праці – утвердити істинність християнського віровчення, долучаючи докази незвичайності і божественності Особи його Засновника.

Таким чином, можемо підсумувати, що Євангелія як особливий жанр Нового Заповіту виявляє спорідненість з іншими жанрами юдейської та еллінської культур, все ж демонструє наближення до єврейської національної традиції. Для Євангелій характерний історико-культурологічний жанровий еklektизм. З грецькими текстами їх споріднює глибока філософічність, морально-етичний стрижень змісту, з юдейськими – релігійне настановлення, містичність. Головна відмінність цього жанру від інших – не у формальних вимірах, а у виході за межі історичного дискурсу: наративи набувають рис метаісторичності, Ісус зображається не як філософ чи новий учитель моралі, а як Месія, в житті Якого втілилися всі проголошені давніми пророками провіщення. Зв’язок зі Старозавітним корпусом сакральних текстів творить в Євангеліях особливий рівень інтертекстуальності, що робить Біблію унікальним за своєю природою текстом світової культури. Це ще раз підтверджує, що Біблія, будучи цілком текстовим утворенням, виходить за межі художньої літератури і будь-якого іншого текстового означення. Синтезуючи риси юридичної літератури, історіографії, філософії, релігії, художньої творчості, літератури мудрості, а також поєднуючи елементи різних культур та історичних епох, текст Святого Письма – цілком відмінний за своєю природою і характеристиками витвір людства, що вимагає особливих підходів до його інтерпретації.

Література

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької дослівно наново перекладена І.Огієнком. – М.: Видання Московського Патріархата, 1988.
2. Гачев Г. Национальные образы мира. – М.: Сов. писатель, 1988. – 448 с.
3. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
4. Мень А. На порозі Нового Завета. – М.: ЕКСМО, 2005. – 1055 с.
5. Саїд Е.В. Орієнталізм. – К.: Основи, 2001. – 511 с.
6. Kermode F. The Genesis of Secrecy: On the Interpretation of Narrative. – Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1979. – 169 p.
7. The Literary Guide to the Bible / Ed. by Robert Alter and Frank Kermode. – Harvard University Press, 1999. – 678 p.